

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў 11 КЛАСЕ (ВЫБРАННЫЯ ГЛАВЫ)

У. П. Саўко

МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ

Марфалагічныя нормы – адны з асноўных, што павінны быць засвоены старшакласнікамі на ўроках беларускай мовы. Гэтыя нормы вызначаюць ужыванне слова ў словазлучэннях і сказах у адпаведнасці з уласцівымі яму граматычнымі катэгорыямі, правільнае ўтварэнне формаў слова. Парушэнне марфалагічных нормаў прыводзіць да граматычных памылак.

Для навучання марфалагічным нормам на ўроках беларускай мовы ў 11-м класе мэтазгодна выкарыстоўваецца спецыяльную **сістэму практыкаванняў**, у якую ўваходзяць:

- 1) практыкаванні на ўсведамленне вучнямі марфалагічнай нормы;
- 2) практыкаванні на фарміраванне ўменняў правільна ўтвараць і ўжываць марфалагічныя формы;
- 3) практыкаванні на знаходжанне і выпраўленне граматычных памылак, абумоўленых парушэннямі марфалагічных нормаў.

Практыкаванні на ўсведамленне вучнямі марфалагічнай нормы выкарыстоўваюцца на першасным этапе работы над вучэбным матэрыялам і накіраваны на тое, каб школьнікі навучыліся знаходзіць марфалагічную норму і засвоілі адпаведнае марфалагічнае правіла. Пры выкананні такіх практыкаванняў вучні могуць пры неабходнасці звяртацца да падручніка ці слоўніка, што дазволіць папярэдзіць памылкі, няправільнае ці недакладнае запамінанне тэарэтычнага матэрыялу і ў выніку будзе садзейнічаць больш якаснаму засваенню марфалагічнай нормы.

Варыянты заданняў, што выкарыстоўваюцца ў практыкаваннях першай групы, могуць быць наступныя:

- а) прачытайце словазлучэнні (сказы), вызначце назоўнікі, якія ўжываюцца ў пэўнай граматычнай форме; дакажыце, што такое ўжыванне з'яўляецца нарматыўным;
- б) прачытайце сказы, дакажыце, што формы ступеней параўнання прыметнікаў утвораны і ўжыты правільна;
- в) прачытайце сказы, растлумачце, чаму ў іх можна ўжыць зборныя лічэбнікі, і інш.

Усведамленню марфалагічнай нормы будуць садзейнічаць і заданні на працу са слоўнікам, напрыклад:

- падкрэсліце назоўнікі, род якіх у беларускай і рускай мовах не супадае; праверце правільнаць выканання задання па слоўніку;
- выпішыце са слоўніка па пяць назоўнікаў мужчынскага роду 2-га скланення, якія ў форме роднага склону адзіночнага ліку ўжываюцца з канчаткам: а) –а (-я); б) –у (-ю); в) –а (-я) і –у (-ю);
- карыстаючыся слоўнікам, дакажыце, што наступным назоўнікам ў родным склоне множнага ліку ўласцівыя варыянтныя формы.

Для ўсведамлення школьнікамі марфалагічных нормаў, засваення правіл, што іх рэгулююць, можна выкарыстоўваць заданні тэставага характару, напрыклад:

- закончыце выказванне;
- адзначце правільныя (няправільныя) сцверджанні і інш.

Практыкаванні на фарміраванне ўменняў правільна ўтвараць і ўжываць марфалагічныя формы накіраваны на развіццё і ўдасканаленне ўменняў старшакласнікаў утвараць формы розных часцін мовы ў адпаведнасці з марфалагічнымі нормамаі. У практыкаваннях гэтай групы ў якасці дыдактычнага матэрыялу найчасцей выкарыстоўваюцца словы і словазлучэнні, што дазваляе за невялікі прамежак вучэбнага часу замацаваць матэрыял на дастаткова значнай колькасці прыкладаў, акцэнтуючы ўвагу школьнікаў на той моўнай з’яве, што вывучаецца на ўроку.

Вырыянты заданняў да такіх практыкаванняў могуць быць наступныя:

- а) запішыце назоўнікі ў форме множнага ліку, абазначце канчаткі;
- б) з назоўнікамі, што ў дужках, утварыце і запішыце словазлучэнні;
- в) запішыце наступныя колькасна-іменныя спалучэнні, замяняючы лічбы словамі;
- г) запішыце словаформы па-беларуску і інш.

Практыкаванні на ўжыванне слоў у адпаведных марфалагічных формах у сказах і тэкстах патрабуюць значных часавых затрат, аднак іх выкананне дазваляе паказаць функцыянаванне моўнай з’явы ў маўленні ва ўзаемасувязі з іншымі кампанентамі моўнай сістэмы. Акрамя гэтага, у такіх практыкаваннях можна прадугледзець паўтарэнне раней вывучанага матэрыялу, што будзе садзейнічаць удасканаленню, напрыклад, арфаграфічных, пунктуацыйных і іншых уменняў і навыкаў. Практыкаванні гэтага тыпу могуць быць з наступнымі відамі заданняў:

- спішыце сказы, ставячы словы, што ў дужках, у неабходнай форме;
- спішыце сказы, дапісваючы неабходныя канчаткі назоўнікаў;
- спішыце тэкст, ужываючы словы, што ў дужках, у адпаведнасці з марфалагічнымі нормамаі;
- перакладзіце сказы на беларускую мову і запішыце іх; параўнайце канчаткі назоўнікаў у форме меснага склону множнага ліку ў беларускай і рускай мовах.

Дастаткова эфектыўнымі практыкаваннямі, накіраванымі на засваенне вучнямі марфалагічных нормаў, з’яўляюцца **практыкаванні на знаходжанне і выпраўленне граматычных памылак, абумоўленых парушэннямі марфалагічных нормаў**. Перад выкананнем такіх практыкаванняў пажадана пазнаёміць адзінаццацікласнікаў з відамі граматычных памылак, абумоўленых парушэннямі марфалагічных нормаў.

Практыкаванні гэтай групы могуць быць наступнымі:

1. Практыкаванні на супастаўленне нормы і яе парушэнняў. У якасці прыкладаў тут прапануюцца і правільныя, і няправільныя варыянты, а вучні павінны вызначыць, які з іх адпавядае марфалагічнай норме. Такія практыкаванні могуць мець наступныя віды заданняў:

а) параўнайце сказы і вызначце, у якіх з іх парушаны марфалагічныя нормы;

б) спішыце словазлучэнні, выбіраючы з дужак тую форму слова, якая адпавядае марфалагічнай норме;

в) супастаўце сказы з граматычнымі памылкамі і без іх і вызначце, якія марфалагічныя нормы парушаны.

2. Практыкаванні на знаходжанне граматычных памылак. Такія практыкаванні могуць быць прапанаваны ў тэставай форме, напрыклад:

а) адзначце словазлучэнні (сказы), у якіх парушаны марфалагічныя нормы;

б) адзначце словазлучэнні (сказы), у якіх не парушаны марфалагічныя нормы.

3. Практыкаванні на знаходжанне і выпраўленне граматычных памылак. Такія віды практыкаванняў мэтазгодна дастаткова часта выкарыстоўваюць на ўроках беларускай мовы ў XI класе, таму што яны садзейнічаюць фарміраванню ўмення не толькі знаходзіць памылкі, але і выпраўляць іх, будаваць выказванні ў адпаведнасці з марфалагічнымі нормамаі.

Віды заданняў у практыкаваннях гэтай групы могуць быць наступныя:

а) знайдзіце ў сказах назоўнікі мужчынскага роду, якія ўжываюцца з канчаткамі, не адпаведнымі норме; выпраўце граматычныя памылкі;

б) знайдзіце памылкі ва ўтварэнні і ўжыванні формаў ступеней параўнання прыметнікаў; адрэдагуйце сказы;

в) прачытайце сказы і знайдзіце сярод іх тыя, у якіх ёсць парушэнні марфалагічных нормаў; адрэдагуйце сказы;

г) адрэдагуйце тэкст, знаходзячы і выпраўляючы памылкі, абумоўленыя парушэннямі марфалагічных нормаў;

д) паназірайце за русым маўленнем вашых аднакласнікаў, сяброў, знаёмых, зафіксуйце (калі ёсць) граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннямі марфалагічных нормаў. Вызначце, якім павінен быць правільны варыянт выказвання.

Нормы ўжывання назоўнікаў

Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі

Мэты: узнавіць веды аб умовах размежавання назоўнікаў на адушаўлёныя і неадушаўлёныя, удасканаліць уменне адрозніваць адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі на аснове іх лексічнага значэння і граматычных прымет; фарміраваць уменне захоўваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў у вінавальным склоне.

Пры вывучэнні тэмы “Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі” з пункту гледжання засваення марфалагічных нормаў галоўная ўвага звяртаецца на ўдасканаленне ўменняў вучняў правільна ўжываць адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі ў форме вінавальнага склону.

Актуалізацыю неабходных ведаў па марфалогіі можна пачаць з аналізу табліц, змешчаных у практыкаванні 114. Працуючы з табліцамі, старшакласнікі ўспомняць, што размеркаванне назоўнікаў на адушаўлёныя/неадушаўлёныя адбываецца на аснове іх лексічнага значэння і граматычных асаблівасцей.

Неабходна яшчэ раз падкрэсліць, што граматычнае паняцце “адушаўлёнасць/неадушаўлёнасць” не заўсёды супадае з біялагічным паняццем “жывое/нежывое” і менавіта ў гэтых выпадках часцей за ўсё парушаюцца марфалагічныя нормы пры ўжыванні слоў у форме вінавальнага склону.

Да адушаўлёных назоўнікаў, акрамя назваў людзей, жывёл, птушак, рыб, насякомых, адносяцца і назвы міфалагічных істот (*дракон, гном*), цацак, механізмаў, падобных на чалавека (*лялька, робот*), шахматных і картачных фігур (*ферзь, валет*), некаторых страў (*шчупак, карп*), словы *нябожчык, тапелец*. Таму форма вінавальнага склону множнага ліку гэтых слоў супадае з формай роднага склону множнага ліку: *бачу робатаў, гномаў* і г. д. (няправільна: “бачу робаты, гномы”). У назоўніках мужчынскага роду (акрамя назоўнікаў на *-а, -я*) форма вінавальнага склону супадае з формай роднага склону і ў адзіночным ліку: *еў шчупак*.

Словы, якія абазначаюць назвы раслін (*гольха, баравік*), мікраарганізмаў (*вірус, бактэрыя*), сукупнасці жывых істот (*атрад, рота*), адносяцца да неадушаўлёных назоўнікаў, таму ў іх форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з формай назоўнага склону множнага ліку: *збіраў баравікі, чытаў пра вірусы* і г. д. У назоўніках мужчынскага роду форма вінавальнага склону супадае з формай назоўнага склону і ў адзіночным ліку: *купіў талон, прыпаркаваў грузавік* (няправільна: “купіў талона”, “прапаркаваў грузавіка”).

Старшакласнікам трэба паведаміць і пра тое, што, калі адбываецца пераход неадушаўлёных назоўнікаў у адушаўлёныя (і наадварот), змяняецца і форма вінавальнага склону: *чытаць арыгінал твора – сустрэць такога арыгінала, вызначыць тым скланення назоўнікаў – убачыць гэтага тыпа*.

Удасканаленні ўменняў размяжоўваць адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі і правільна ўжываць іх у форме вінавальнага склону садзейнічае выкананне практыкаванняў 115, 116. Фарміраванне ўменняў знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі, абумоўленыя тым, што няправільна вызначана катэгорыя адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці назоўнікаў, адбываецца пры выкананні практыкавання 117.

Род назоўнікаў

Мэты: актуалізаваць веды пра род назоўнікаў; удасканаліць уменне правільна вызначаць род назоўнікаў; развіваць уменне не парушаць марфалагічныя нормы пры ўжыванні назоўнікаў, род якіх не супадае ў беларускай і рускай мовах, назоўнікаў агульнага роду і інш.; фарміраваць уменне знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі, абумоўленыя няправільным вызначэннем роду назоўнікаў.

Пры разглядзе тэмы “Род назоўнікаў” увагу вучняў неабходна засяродзіць на ўжыванні:

- 1) назоўнікаў, род якіх не супадае ў беларускай і рускай мовах;
- 2) назоўнікаў, што абазначаюць асоб паводле іх прафесійнай дзейнасці;
- 3) назоўнікаў агульнага роду;
- 4) нескланяльных назоўнікаў і абрэвіятур;
- 5) неадушаўлёных складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок.

Фарміраванню ўменняў захоўваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні **назоўнікаў, род якіх не супадае ў беларускай і рускай мовах**, будуць садзейнічаць практыкаванні 118, 119. Пры іх выкананні старшакласнікі могуць звяртацца да тлумачальнага ці руска-беларускага слоўніка.

Праверыўшы правільнасць выканання практыкаванняў, увагу вучняў можна звярнуць на тое, што сярод назоўнікаў, род якіх не супадае ў беларускай і рускай мовах, выдзяляюцца дзве групы слоў:

1) назоўнікі, якія супадаюць па марфемнай будове ў абедзвюх мовах: *медаль, сабака, подпіс, цень, боль* і інш. у беларускай мове мужчынскага роду, а адпаведныя ім назоўнікі *медаль, собака, подпись, тень, боль* і інш. у рускай мове – жаночага роду;

2) назоўнікі, якія маюць пэўныя адрозненні ў марфемнай будове: *жырафа, шафа, цыкорыя, камода, пара* і інш. у беларускай мове жаночага роду, маюць у назоўным склоне адзіночнага ліку канчатак *-а, -я*, адпаведныя ім назоўнікі *жираф, шкаф, цикорий, комод, пар* і інш. у рускай мове мужчынскага роду, маюць у назоўным склоне адзіночнага ліку нулявы канчатак; *жыццё, жніво, брыво* і інш. у беларускай мове някакага роду, маюць у пачатковай форме канчатак *-ё, -о*, а адпаведныя ім назоўнікі *жизнь, жатва, бровь* і інш. у рускай мове жаночага роду маюць у пачатковай форме канчатак *-а (-я)* або нулявы.

Практыкаванні 120 накіравана на фарміраванне ўменняў знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі, абумоўленыя тым, што род назоўніка вызначаны няправільна. Пры рабоце з гэтым практыкаваннем мэтазгодна звярнуць увагу вучняў на тое, што вызначыць, якога роду назоўнік ужыты у словазлучэнні ці сказе, можна трыма спосабамі:

- 1) марфалагічна – па склонавых канчатках;
- 2) сінтаксічна – па форме дапасаванага азначэння, выражанага прыметнікам, парадкавым лічэбнікам, займеннікам, дзеепрыметнікам, а таксама па форме дзеяслова-выказніка;
- 3) семантычна (улічваецца пол асобы).

На наступным этапе вывучэння тэмы ўвагу вучняў трэба засяродзіць на ўжыванні **назоўнікаў, якія абазначаюць асоб паводле іх прафесійнай дзейнасці, роду заняткаў і маюць нулявы канчатак: дацэнт, інжынер, акуліст, дыпламат** і г. д. У выніку паведамлення настаўніка ці аналізу тэарэтычнага матэрыялу, змешчанага ў падручніку, старшакласнікі ўспомняць, што такія назоўнікі адносяцца да мужчынскага роду, у тым ліку і тады, калі абазначаюць асоб жаночага полу.

Для доказу гэтага палажэння можна прапанаваць параўнаць канчаткі такіх назоўнікаў з канчаткамі іншых назоўнікаў мужчынскага роду і з канчаткамі назоўнікаў жаночага роду. Слова тыпу *дырэктар, урач* у пачатковай форме маюць нулявы канчатак, а ў форме роднага склону адзіночнага ліку – канчатак *-а (-я)*: *няма дырэктара, урача*. Назоўнікі ж жаночага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне маюць у родным склоне адзіночнага ліку канчаткі *-і, ы*: *мыш – няма мышы, столь – няма столі*.

Азначэнні, што дапасуюцца да назоўнікаў, якія абазначаюць асоб паводле іх прафесійнай дзейнасці, роду заняткаў, ужываюцца ў мужчынскім родзе пры абазначэнні асоб і мужчынскага, і жаночага полу (*вопытны інжынер Пятроў – вопытны інжынер Пятрова*), а род дзеяслова-выказніка залежыць ад роду асабовага назоўніка (*Прыём праводзіў малады хірург Васілеўскі. – Прыём праводзіла малады хірург Васілеўская*).

Варта таксама нагадаць вучням, што выкарыстанне назоўнікаў жаночага роду тыпу *сакратарка, касірка, кіяскёрша* і інш., утвараемых суфіксальным спосабам ад назоўнікаў мужчынскага роду, дапускаецца пераважна ў гутарковым маўленні і ў мастацкіх творах.

Усвядомленаму засваенню атрыманых ведаў, фарміраванню ўменняў правільна ўжываць азначэнні і выказнікі пры назоўніках, што абазначаюць асоб паводле іх прафесійнай дзейнасці, роду заняткаў, будзе садзейнічаць практыкаванне 121.

Перад выкананнем практыкавання 122, каб папярэдзіць адпаведныя памылкі, вучням неабходна паведаміць, што ў гутарковым маўленні сустракаюцца назоўнікі жаночага роду тыпу *аграноміха, старасціха, каваліха* і інш., якія не ўказваюць на прафесію ці род заняткаў, а маюць значэнне ‘жонка агранома (старасты, каваля)’.

Далейшае вывучэнне тэмы мэтазгодна пачаць з актуалізацыі ведаў старшакласнікаў пра **назоўнікі агульнага роду**. У працэсе аналізу прыкладаў (словазлучэнняў, сказаў) вучні павінны ўспомніць, што такія назоўнікі могуць абазначаць асоб і жаночага, і мужчынскага полу, а канкрэтная родавая прыналежнасць гэтых слоў вызначаецца ў кантэксце: *такі непасрэда Мікалай – такая задавака Вольга*.

Для таго каб папярэдзіць памылкі пры ўжыванні назоўнікаў агульнага роду, варта таксама нагадаць, што такія словы, калі яны абазначаюць асоб жаночага полу, скланяюцца па тыпе першага скланення: *плакса Марына – плаксы, плаксе, плаксу, плаксай (-аю), пры плаксе*. Калі ж яны з’яўляюцца назоўнікамі мужчынскага роду, то маюць ва ўскосных склонах канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення: *плакса Ігар – плаксы, плаксу, плаксу, плаксам, пры плаксе*.

Выкананне практыкавання 123 будзе садзейнічаць удасканаленню ўменняў адзінаццацікласнікаў знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі, абумоўленыя неправільным ужываннем назоўнікаў агульнага роду.

Належную ўвагу неабходна ўдзяліць і ўжыванню **нескланяльных назоўнікаў**. Спачатку вучням пажадана напамніць, што, каб правільна вызначыць род нескланяльных назоўнікаў і не памыліцца пры іх ужыванні,

тэрэтычных ведаць лексічнае значэнне слова. Актуалізацыю неабходных тэрэтычных ведаў можна пачаць з аналізу наступнай табліцы:

Род нескланяльных назоўнікаў

Мужчынскі род	Жаночы род	Ніякі род
1. Назвы асоб мужчынскага полу: <i>аташэ, парцье</i> . 2. Назвы жывых істот: <i>кенгуру, фламінга</i> (выключэнні: <i>івасі, цэцэ</i> і інш. – ж. р.)	Назвы асоб жаночага полу: <i>фрау, ледзі</i>	Неадушаўлёныя назоўнікі: паліто, эскімо (выключэнні: <i>кальрабі, салямі</i> і інш. – ж. р., <i>еўра, сулугуні, тарнада</i> і інш. – м. р.)

У выніку школьнікі ўзгадаюць, да якога роду адносяцца нескланяльныя назоўнікі, што абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага полу, назвы жывых істот, а таксама неадушаўлёныя назоўнікі.

Пасля гэтага вучням можна прапанаваць пазнаёміцца з тэрэтычным матэрыялам, змешчаным у вучэбным дапаможніку на старонках 89–90. Прачытаўшы тэкст, старшакласнікі ўспомняць таксама, які вызначаецца род нескланяльных геаграфічных назваў і абрэвіятур.

Фарміраванню ўменняў захоўваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні нескланяльных назоўнікаў будуць садзейнічаць практыкаванні 124–126.

Пры выкананні практыкавання 124 увага школьнікаў яшчэ раз засяроджваецца на тым, што неадушаўлёныя назоўнікі з’яўляюцца назоўнікамі ніякага роду: *новае кашнэ, прыгожае фэе* і інш. Але сярод гэтай групы слоў слоў ёсць і выключэнні. Напрыклад, у практыкаванні гэта назоўнікі *івасі, кальрабі, салямі* – жкл адносяцца да жаночага роду, і *еўра, сулугуні, пенальці, тарнада* – мужчынскага роду. Род слова *какава* залежыць ад таго, якое лексічнае значэнне яно мае: калі гэта назва дрэва, назоўнік нескланяльны, ніякага роду; калі ж гэта назва напоя – назоўнік скланяльны, жаночага роду (Беларускі арфаграфічны слоўнік, Мінск, 2009). Варта таксама падкрэсліць, што слова *авеню* ў рускай мове з’яўляецца назоўнікам жаночага роду (*красивая авеню*), а ў беларускай – ніякага (*прыгожае авеню*).

У практыкаванні 125 патрабуецца вызначыць род нескланяльных назоўнікаў, што з’яўляюцца геаграфічнымі назвамі. Каб правільна гэта зрабіць, школьнікі спачатку павінны ўспомніць, які геаграфічны аб’ект абазначаюць гэтыя ўласныя назвы. Напрыклад, словы *Палерма, Сухумі, Тарту, Трыпалі, Сан-Францыска* з’яўляюцца назвамі гарадоў, значыць гэта назоўнікі мужчынскага роду; словы *Нікарагуа, Малі, Марока* абазначаюць назвы краін, таму з’яўляюцца назоўнікамі жаночага роду.

Каб правільна выканаць практыкаванне 126, старшакласнікі спачатку павінны вызначыць словазлучэнне, з якога ўтварылася абрэвіятура (напрыклад: *Дзяржаўная аўтаінспекцыя, атамная электрастанцыя, Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, Нацыянальная акадэмія навук, вышэйшая навучальная ўстанова, аграрна-прамысловы комплекс* і інш.), а затым, улічваючы род апорнага слова, пабудаваць словазлучэнні ці скласці сказы.

Для таго каб не дапускаць граматычных памылак пры ўжыванні неадушаўлёных складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок, вучні

павінны спачатку засвоіць правілы вызначэння роду такіх слоў. Для азнаямлення з тэарэтычным матэрыялам могуць быць выкарыстаны розныя метады: паведамленне настаўніка, самастойнае азнаямленне з матэрыялам, змешчаным у дапаможніку, і інш. Далейшае засваенне тэмы адбываецца ў працэсе выканання практыкавання 127. Школьнікі ўсведамляюць, што, каб правільна ўказаць род прапанаваных назоўнікаў, неабходна спачатку вызначыць, дзве часткі змяняюцца ці адна. Калі змяняюцца дзве часткі, род вызначаецца па першай: *школа-інтэрнат* – ж. р., *раман-споведзь* – м. р.; калі ж адна з частак не змяняецца, род вызначаецца па зменнай частцы: *бэта-часціца* – ж. р., *альфа-поле* – н. р.

Фарміраванню ўменняў захоўваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні неадушаўлёных складаных назоўнікаў, што пішуцца праз злучок, садзейнічае практыкаванне 128. Пры яго выкананні ўвагу вучняў неабходна звярнуць на тое, што ёсць словы, у якіх у ролі нязменнай часткі могуць выступаць назоўнікі, якія змяняюцца: *плашч-палатка (плашч-палатка і), тона-кіламетр (тона-кіламетра)* і інш. Зменнасць/нязменнасць адной з частак такіх складаных назоўнікаў неабходна запамінаць ці ўдакладняць па слоўніку.

Лік назоўнікаў

Мэты: узнавіць веды пра лік назоўнікаў як граматычную катэгорыю; удасканалваць уменні правільна ўтвараць формы множнага ліку, вызначаць назоўнікі, што ўжываюцца толькі ў адзіночным ці толькі ў множным ліку, не парушаць марфалагічныя нормы пры ўжыванні назоўнікаў ў форме адзіночнага ці множнага ліку.

Вывучэнне тэмы метаэдна пачаць з выканання практыкавання 129. Заслухаўшы паведамленне на тэму “Лік назоўнікаў” ці прааналізаваўшы адпаведныя табліцы, вучні актуалізуюць неабходныя тэарэтычныя веды, засвоеныя ў папярэдніх класах пры вывучэнні марфалогіі. З пункту гледжання правільнасці маўлення асаблівую ўвагу неабходна звярнуць на тыя назоўнікі, якія ў беларускай мове ўжываюцца ў форме ці толькі адзіночнага ці толькі множнага ліку.

Удасканаленне ўменняў правільна ўтвараць формы множнага ліку назоўнікаў адбываецца пры выкананні практыкавання 130. Школьнікі ўзгадваюць, што марфалагічным паказчыкам множнага ліку з’яўляюцца канчаткі *-і, -ы: астры, зубры*; а для невялікай групы назоўнікаў – *-е: гараджане, грамадзяне*. Некаторыя назоўнікі пры ўтварэнні формаў множнага ліку змяняюць аснову (*зубраня – зубраняты, племя – плямёны, курыца – куры*) ці набываюць суплетывную (іншую) аснову (*чалавек – людзі*).

Удасканаленню акцэнтацыйных навыкаў вучняў будзе садзейнічаць заданне на пастаноўку націску. Асаблівую ўвагу неабходна звярнуць на словы *зубры, беларусы, тамы* і інш.

Каб правільна выканаць практыкаванне 131, вучні павінны ўспомніць, што назоўнікі ў форме множнага ліку абазначаюць два і больш аднародных прадметы: *бярвёны, лісты, студэнты, пёры, каласы* і г. д. Зборныя ж

назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў, асоб, жывых істот як адно цэлае: *бярвенне, лісце, студэнцтва, пер'е, калоссе* і г. д. Яны ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку і не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі.

На матэрыяле практыкаванняў 132 і 133 працягваецца праца, накіраваная на фарміраванне ўменняў вызначаць назоўнікі, якія маюць формы толькі адзіночнага ці толькі множнага ліку.

Як вядома, дастаткова часта ў маўленні вучняў сустракаюцца памылкі пры ўжыванні назоўнікаў, якія не супадаюць у ліку ў беларускай і рускай мовах. На ўсвядомленае размежаванне такіх назоўнікаў накіравана практыкаванне 134, у якім патрабуецца падабраць беларускія адпаведнікі да слоў *черника, крупа* і інш.

Замацаванню ведаў, удасканаленню ўменняў захоўваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні назоўнікаў у форме адзіночнага ці множнага ліку будзе садзейнічаць практыкаванне 135 на знаходжанне і выпраўленне граматычных памылак.

Скланенне назоўнікаў Назоўнікі першага скланення

Мэты: актуалізаваць веды пра склонавыя канчаткі назоўнікаў 1-га скланення, удасканаліць уменне правільна ўтвараць і ўжываць у маўленні назоўнікі 1-га скланення ў давальным, творным і месным склонах адзіночнага ліку.

Усе скланяльныя назоўнікі ўжываюцца ў маўленні ў пэўнай склонавай форме, прычым у межах аднаго склону могуць быць і варыянтныя формы, напрыклад: *вачымі і вачыма*. Каб не дапускаць граматычных памылак пры ўжыванні скланяльных назоўнікаў, неабходна дакладна ведаць, якія канчаткі яны маюць у той ці іншай склонавай форме.

Пры актуалізацыі ведаў школьнікаў пра склонавыя канчаткі назоўнікаў 1-га скланення асабліваю ўвагу неабходна звярнуць на формы давальнага, творнага і меснага склонаў. Працу можна пачаць з аналізу табліцы, змешчанай у практыкаванні 136. У выніку старшакласнікі ўспомняць, што ў формах давальнага і меснага склонаў выбар канчаткаў залежыць ад характару асновы, а ў творным склоне – ад месца націску.

Удасканаленне ўменняў правільна ўтвараць склонавыя формы назоўнікаў пачынаецца з выканання практыкавання 137. Вучні запісваюць патрэбныя назоўнікі, затым утвараюць формы давальнага, творнага і меснага склонаў, напрыклад: *фізіка – фізіцы, фізікай (-аю), у фізіцы, хімія – хіміі, хіміяй, у хіміі* і г. д. Пажадана звярнуць ўвагу адзінаццацікласнікаў, што пры ўтварэнні формаў давальнага і меснага склонаў можа адбывацца чаргаванне зычных: *матэматыка – матэматыцы, у матэматыцы* і інш.

Можна прапанаваць правесці і невялікае лінгвістычнае даследаванне, мэтай якога будзе вызначэнне таго, у творным склоне слоў з якой асновай магчымы варыянты канчаткаў –*ай (-яй)/-аю(-яю): фізікай (-аю), цёткай (-аю), шафай (-аю), вішняй (-яю), песняй (-яю)* і г. д., з якой – ужываецца толькі адзін канчатак: *хіміяй, гісторыяй, кансультацыяй, класіфікацыяй, тэрміналогіяй, тэорыяй* і г. д.

Практыкаванне 138 асноўваецца на супастаўленні формаў назоўнікаў у месным склоне ў беларускай і рускай мовах. Пры яго выкананні асаблівая ўвага звяртаецца на чаргаванне зычных у аснове слоў, запісаных па-беларуску: *дарога – на дарозе, рэспубліка – у рэспубліцы* і г. д.

Практыкаванне 139 мае комплексны характар. Пры яго выкананні вучні ўзнаўляюць веды па арфаграфіі і пунктуацыі, удасканалюць уменні правільна ўтвараць формы меснага склону назоўнікаў 1-га скланення. Правядзенне марфалагічнага разбору слоў *пара, Дзвіна* дазволіць настаўніку арганізаваць бягучае паўтарэнне тэарэтычнага матэрыялу па марфалогіі.

Назоўнікі другога скланення

Мэты: узнавіць веды пра клонавыя канчаткі назоўнікаў другога скланення, удасканалюць уменне правільна ўтвараць і ўжываць у словазлучэннях і сказах назоўнікі другога скланення ў родным, творным і месным склонах; фарміраваць уменне заўважваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні назоўнікаў, якія абазначаюць прозвішчы і географічныя назвы і скланяюцца па тыпе 2-га скланення.

Тэме “Назоўнікі другога скланення” з пункту гледжання засваення марфалагічных нормаў трэба надаць асаблівую ўвагу. Гэта тлумачыцца тым, што, як паказваюць шматлікія назіранні, вельмі многа граматычных памылак дапускаюць вучні пры ўжыванні назоўнікаў 2-га скланення ў форме роднага склону адзіночнага ліку, сустракаюцца парушэнні марфалагічных нормаў і пры ўтварэнні формаў творнага і меснага склонаў.

Працу над тэмай можна пачаць з агульнага ўзнаўлення ведаў старшакласнікаў пра тое, якія клонавыя канчаткі маюць назоўнікі другога скланення ў родным, творным і месным склонах. Гэтаму дапаможа табліца, змешчаная ў практыкаванні 140.

Затым увагу школьнікаў неабходна засяродзіць на **родным склоне адзіночнага ліку**. У выніку паведамлення настаўніка ці самастойнага азнаямлення з тэарэтычным матэрыялам, змешчаным у вучэбным дапаможніку на старонцы 98, вучні ўспомняць, што ўжыванне канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў форме роднага склону залежыць ад лексічнага значэння слова; узгадаюць, якія групы назоўнікаў маюць ў родным склоне канчатак –*а (-я)*, якія – *-у (-ю)*.

Замацаванне ведаў, удасканаленне ўменняў правільна ўтвараць і ўжываць у маўленні формы роднага склону назоўнікаў 2-га скланення адбываецца пры выкананні практыкаванняў 141–143. У працэсе пабудовы словазлучэнняў (практыкаванне 141), запісу сказаў (практыкаванне 142) і

інш. старшакласнікі запамінаюць, што канчатак *-а(-я)* маюць назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць:

- а) асоб, жывых істот: *сябра, ворага*;
- б) канкрэтныя прадметы: *дома, матора*;
- в) установы, арганізацыі, прадпрыемствы: *музея, завода*;
- г) населеныя пункты, геаграфічныя назвы: *горада, Мазыра*; і інш.

Канчатак *-у(-ю)* уласцівы назоўнікам мужчынскага роду, якія абазначаюць:

- а) рэчывы, хімічныя элементы, злучэнні: *шакаладу, мёду* (але: *хлеба, аўса*);
- б) зборныя прадметы: *лесу, бору*;
- в) з'явы прыроды: *снегу, дажджу*;
- г) абстрактныя паняцці, якасці, стан: *болю, розуму*; і інш.

У час праверкі правільнасці выканання практыкавання неабходна патрабаваць ад вучняў растлумачыць, чаму менавіта з такім канчаткам ужываецца адпаведны назоўнік. Гэта будзе садзейнічаць удасканаленню ўмення суадносіць пэўны назоўнік з канкрэтнай групай слоў і тым самым усвядомленаму засваенню праграмага матэрыялу.

Практыкаванне 143 прадугледжвае таксама паўтарэнне раней вывучанага. Вучні ўспамінаюць пастаноўку знакаў прыпынку паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа і ў складаназалежным сказе, удасканалююць уменне правільна рабіць моўныя разборы: фанетычны і марфалагічны.

Фарміраванню навыкаў правільна ўжываць у словазлучэннях і сказах назоўнікі, якія ў залежнасці ад лексічнага значэння могуць мець у родным склоне канчаткі *-а(-я)* ці *-у(-ю)*, садзейнічае практыкаванне 144. Пры яго выкананні школьнікі могуць карыстацца тлумачальным слоўнікам. Практыкаванне 145 садзейнічае фарміраванню ўменняў знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі пры ўжыванні назоўнікаў мужчынскага роду. У час працы з ім асабліваю ўвагу неабходна звярнуць на другі і шосты сказы, таму што словы *народ* і *ўваход* могуць мець канчатак *-а* і *-у*.

Належную ўвагу пры вывучэнні тэмы трэба ўдзяліць і **местнаму склону**. Актуалізацыя ведаў вучняў пра тое, якія канчаткі маюць назоўнікі 2-га скланення ў форме меснага склону, можна правесці ў працэсе выканання практыкавання 146. Раскрываючы дужкі пры перапісанні сказаў, старшакласнікі ўспомняць, што ў месным склоне:

1) з канчаткам *-е* ўжываюцца назоўнікі на цвёрдую аснову і *г, х*, якія чаргуюцца з *з, с*: *бераг – на беразе, лес – пры лесе*;

2) канчатак *-і* ўласцівы назоўнікам з мяккай асновай: *поле – у полі, пакой – у пакоі*; канчатак *-ы* – з асновай на зацвярдзелы: *міжрэчча – у міжрэччы, узвышша – на ўзвышшы*;

3) канчатак *-у (-ю)* маюць назоўнікі з асновай на *г, к, х*, якія не чаргуюцца з *з, с*: *ганак – на ганку*, а таксама назоўнікі, якія абазначаюць асобу чалавека: *пры Андрэю*.

Калі пры запісе сказаў ці ў працэсе тлумачэння ўжывання канчаткаў назоўнікаў у школьнікаў будуць узнікаць цяжкасці, трэба звяртацца да тэарэтычнага матэрыялу, змешчанага на старонцы 99. Правяраючы

правільнасць выканання практыкавання, варта звярнуць увагу вучняў і на тое, што назоўнік *двор* (пяты сказ) у залежнасці ад лексічнага значэння ўжываецца з канчаткам *-ы* або *-э*, а ў слове *ганак* (сёмы сказ) гук [г] не фрыкатыўны, а выбухны.

Дадатковыя заданні, змешчаныя ў практыкаванні 146, дазваляць настаўніку ажыццявіць бягучае паўтарэнне. Пэўнай ўвагі патрабуе марфемны разбор слова *збудаваны*. Папярэдзіць памылку ў вызначэнні суфіксаў дапаможа ўзнаўленне ведаў пра тое, што гэты дзеепрыметнік залежнага стану прашлага часу ўтварыўся ад асновы інфінітыва з дапамогай суфікса *-н-*.

Практыкаванні 147 асноўваецца на рускамоўным матэрыяле. Пры яго выкананні старшакласнікі ўсведамляюць, што пры ўтварэнні формаў меснага склону ў беларускай і рускай мовах ёсць значныя адрозненні: *в саду* – *у садзе*, *на корабле* – *на караблі* і г. д. Акрамя гэтага, варта яшчэ раз нагадаць вучням, што ў беларускай мове ў форме меснага склону ў аснове некаторых назоўнікаў адбываецца чаргаванне зычных: *снег* – *у снезе*, *луг* – *на лузе* і г. д.

Аktуалізацыю ведаў вучняў пра **скланенне назоўнікаў, якія абазначаюць прозвішчы і геаграфічныя назвы**, можна правесці практычным шляхам. Праксканяўшы адпаведныя словы, старшакласнікі зробіць вывад, што па тыпе 2-га скланення змяняюцца:

1) мужчынскія імёны і прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны: *Антон Васілевіч, Антона Васілевіча, Антону Васілевічу* і г. д. (але: *Алена Васілевіч, Алены Васілевіч, Алене Васілевіч* і г. д.);

2) мужчынскія прозвішчы на *-оў (-аў)*, *-еў (-еў)*, *-ін (-ын)*, але ў форме творнага склону адзіночнага ліку яны маюць канчаток *-ым*, уласцівы прыметнікам, а ў месным склоне – *-у*: *Пятроў, Пятрова, Пятрову, Пятрова, Пятровым, пры Пятрову*; іншамоўныя прозвішчы на *-ін (-ын)*, *-ан* у творным склоне ўжываюцца з канчаткам *-ам*: *Клінтанам*;

3) уласныя назоўнікі мужчынскага роду, якія з'яўляюцца геаграфічнымі і астранамічнымі назвамі: *Сахалін* – *на Сахаліне*, *Марс* – *на Марсе*, *Лоеў* – *за Лоевам*; а таксама ўласныя назоўнікі – назвы гарадоў, вёсак, рэк, якія маюць форму ніякага роду: *Гродна* – *ў Гродне*, *Заполле* – *у Заполлі*.

Удасканаленне ўменняў не дапускаць граматычных памылак пры ўжыванні назоўнікаў, што абазначаюць прозвішчы і геаграфічныя назвы, адбываецца пры выкананні практыкаванняў 148, 149.

На апошнім этапе вывучэння тэмы школьнікам прапануецца практыкаванні 150. Яно ўключае комплекс заданняў, выкананне якіх дазволіць не толькі фарміраваць навык правільнага ўжывання назоўнікаў другога скланення ў розных склонавых формах, але і ўдасканаліць арфаграфічныя, пунктуацыйныя і інш. уменні і навыкі.

Назоўнікі трэцяга скланення

Мэты: актуалізаваць веды пра склонавыя канчаткі назоўнікаў 3-га скланення; удасканаліць уменне правільна ўтвараць формы назоўнікаў 3-га

скланення, не дапускаць арфаграфічных памылак пры напісанні назоўнікаў 3-га скланення ў творным склоне.

Як паказвае практыка, асаблівых складанасцей пры ўжыванні формаў назоўнікаў 3-га скланення ў вучняў не ўзнікае. Пэўныя цяжкасці з'яўляюцца толькі пры ўтварэнні і напісанні формаў творнага склону, таму пры актуалізацыі ведаў школьнікаў пра скланавыя формы назоўнікаў 3-га скланення (практыкаванне 151) неабходна звярнуць увагу на тое, што ў творным склоне можа адбывацца падаўжэнне зычных асновы: *ланню, цішшу*, але *маладосцю, верф'ю*.

Фарміраванню ўменняў правільна ўтвараць формы назоўнікаў 3-га скланення садзейнічаюць практыкаванні 152–154. Усе яны выконваюцца ў пісьмовай форме, што дасць магчымасць ажыццяўляць працу не толькі над марфалагічнымі, але і над арфаграфічнымі нормаў. Пры выкананні практыкаванняў 152, 153 увага вучняў яшчэ раз звяртаецца на тое, што ў форме творнага склону ў становішчы паміж галоснымі можа падаўжацца апошні зычны асновы: *Нараччу, Свіцяззю, зеленню, чырванню* і г. д. Акрамя таго, на матэрыяле практыкавання 153 арганізуецца праца па ўдасканаленні ўменняў групаваць словы ў сінанімічныя рады.

Рознаскланяльныя назоўнікі

Мэты: узнавіць ведаў пра рознаскланяльныя назоўнікі, асаблівасці іх скланення; удасканаліць уменні правільна ўтвараць скланавыя формы рознаскланяльных назоўнікаў, адрозніваць нарматыўныя скланавыя формы ад ненарматыўных.

Актуалізаваць ведаў вучняў пра рознаскланяльныя назоўнікі, асаблівасці іх скланення можна шляхам аналізу табліц, змешчаных у практыкаванні 155, і азнаямлення з адпаведным тэарэтычным матэрыялам вучэбнага дапаможніка.

Развіццю ўменняў правільна ўтвараць скланавыя формы назоўнікаў, што абазначаюць назвы маладых істот, і назоўнікаў на *-мя* будзе садзейнічаць практыкаванне 156. У час яго выканання ўвагу вучняў неабходна звярнуць на тое, што назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот, у родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку набываюць суфікс *-яц-* і ўжываюцца, як і назоўнікі 3-га скланення, з канчаткам *-і*: *дзіцяці, ласяняці*. У творным склоне яны маюць канчатак 2-га скланення *-ём*: *дзіцём, птушанём*. Ва ўсіх ускосных склонах множнага ліку назоўнікі-назвы маладых істот — пішуцца з суфіксам *-ят-*: *птушанят, ягнят* (але: *дзяцей*). Назоўнікі *імя, племя, стрэмя* пры скланенні могуць набываць суфікс *-ен-* і змяняцца без яго. З суфіксам *-ен-* гэтыя назоўнікі ў родным, давальным і месным склонах маюць канчатак *-і*: *імені, племені, стрэмені*, без суфікса *-ен-* — канчаткі, уласцівыя назоўнікам 2-га скланення: *імя, імю, імем, у імі*. У множным ліку назоўнікі *імя, стрэмя* ўжываюцца з суфіксам *-ён-* і без яго: *імён — імёнаў, імяў; страмён — страмёнаў, стрэмяў*; а назоўнік *племя* — толькі з суфіксам *-ен-*: *плямён — плямёнаў*.

Практыкаванні 157–159 дазваляюць удасканаліць уменні старшакласнікаў утвараць формы творнага, давальнага і меснага склонаў рознаскланяльных назоўнікаў. Пры іх выкананні вучні ўсведамляюць, што ў творным склоне назоўнікі мужчынскага роду на *-а(-я)* з асновай на цвёрды зычны маюць ненаціскны канчатак *-ам*: *дзядзькам, бацькам*; націскны *-ой (-ою)*: *Кузьмо́й (-ою)*. Назоўнікі з мяккай асновай незалежна ад месца націску ўжываюцца з канчаткам *-ем, -ёй (-ёю)*: *Васе́м, старшыне́й (-ёю)*.

У давальным і месным склонах ужыванне канчаткаў залежыць ад характару асновы і месца націску. Канчатак *-у (-ю)*, як і ў 2-ім скланенні, уласцівы назоўнікам з цвёрдай і мяккай асновай, калі на яе падае націск: *бацьку, дзяду́лю, пры бацьку, пры дзяду́лю*. Калі ж націск падае на канчатак, такія назоўнікі, як і ў 1-ым скланенні, ужываюцца з канчаткам *-е*: *Кузьме́, пры Фаме́*. У назоўніках з мяккай асновай ужываецца канчатак *-і*: *суддзі́, пры старшыні́*.

Назоўнікі агульнага роду, што абазначаюць асоб мужчынскага полу, скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)*: *ціхоня — ціхоні, ціхоню, ціхонем, пры ціхоню* (выключэнне: *сірата*). Назоўнікі агульнага роду, якія абазначаюць асоб жаночага полу, маюць слолавя канчаткі, уласцівыя назоўнікам 1-га скланення: *плаксы, плаксе, плаксу, плаксай (-аю), аб плаксе*.

Як назоўнікі 1-га скланення з аддаведнай асновай скланяюцца прозвішчы на *-а (-я)*, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду і належыць асобам жаночага полу: *Калі́на Іры́на, Калі́ны Іры́ны, Калі́не Іры́не, Калі́ну Іры́ну, Калі́най Іры́най, пры Калі́не Іры́не*. Калі ж такое прозвішча належыць асобе мужчынскага полу, то яно скланяецца як назоўнік мужчынскага роду з канчаткам *-а*: *Калі́на Іван, Калі́ны Івана, Калі́ну Івану, Калі́ну Івана, Калі́нам Іванам, пры Калі́ну Івану*.

Практыкаванні 160 на рэдагаванне сказаў з граматычнымі памылкамі будзе садзейнічаць развіццю ўменняў адрозніваць нарматыўныя склонавыя формы ад ненарматыўных.

Нескланяльныя назоўнікі

Мэты: актуалізаваць веды пра тое, якія назоўнікі адносяцца да нескланяльных; развіваць уменне захоўваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні нескланяльных назоўнікаў.

Граматычныя памылкі, звязаныя з ужываннем нескланяльных назоўнікаў, сустракаюцца рэдка. Як правіла, гэта скланенне ў гутарковым маўленні прозвішчаў на *-о* (*сустрэ́ўся з Даньком, паві́таўся з Крайком*) і некаторых назоўнікаў ніякага роду: *зайграў на піяні́не, быў у палі́це*.

Працу над тэмай можна пачаць з выканання практыкавання 161, што дасць вучням магчымасць успомніць, якія назоўнікі ў беларускай мове адносяцца да нескланяльных. Замацаванне ведаў, фарміраванне ўменняў знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі, звязаныя з ужываннем нескланяльных назоўнікаў, адбываецца пры выкананні практыкавання 162.

Канчаткі назоўнікаў у родным і месным склонах множнага ліку

Мэты: актуалізаваць веды пра склонавыя канчаткі назоўнікаў у множным ліку; развіваць уменне правільна ўтвараць і ўжываць у словазлучэннях і сказах назоўнікі ў формах роднага і меснага склонаў множнага ліку, адрозніваць нарматыўныя склонавыя формы ад ненарматыўных.

Тэме з пункту гледжання засваення марфалагічных нормаў неабходна надаць належную ўвагу, таму што ў вусным і пісьмовым маўленні дастаткова часта сустракаюцца граматычныя памылкі, абумоўленыя няправільным утварэннем формаў роднага і меснага склонаў множнага ліку.

Спачатку мэтазгодна актуалізаваць веды старшакласнікаў пра тое, з якімі канчаткамі ўжываюцца назоўнікі ў **родным склоне множнага ліку**. Гэта можна зрабіць на аснове адпаведнага тэарэтычнага матэрыялу вучэбнага дапаможніка ці шляхам аналізу наступнай табліцы:

Канчаткі назоўнікаў у родным склоне множнага ліку

Назоўнікі 1-га скланення	Назоўнікі 2-га скланення	Назоўнікі 3-га скланення
Пушчаў, гульняў Вуліц, дарог. Але: зямель і земляў, кухань і кухняў, сяцёр і сёстраў і інш.	Воблакаў, сузор'яў Лясоў, палёў Гасцей, вачэй	Начэй, гусей Рэчаў, далаў Але: пачэй і печавы, арцелей і арцеляў і інш.

Развіццё ўменняў правільна ўжываць формы назоўнікаў роднага склона множнага ліку ў словазлучэннях і сказах адбываецца пры выкананні практыкаванняў 163, 164. Увагу школьнікаў неабходна яшчэ раз засяродзіць на тым, што некаторым назоўнікам у родным склоне множнага ліку ўласцівыя варыянтныя формы: *кілаграм вішань (вішняў), пара туфель (туфляў)*. На матэрыяле практыкавання 164 працягваецца паўтарэнне раней вывучанага матэрыялу: вучні ўзнаўляюць веды па фанетыцы, марфалогіі, удасканальваюць уменне правільна расстаўляць знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі, пры адасобленых акалічнасцях.

Фарміраванне ўменняў адрозніваць нарматыўныя формы назоўнікаў ад ненарматыўных адбываецца пры выкананні практыкавання 165. На аснове набытых ведаў ці з дапамогай арфаграфічнага слоўніка вучні зрабляць вывад, што толькі ў пятым сказе выдзелены назоўнік утвораны правільна.

Узнаўленне ведаў пра тое, якія канчаткі маюць назоўнікі ў **месным склоне множнага ліку**, адбываецца ў час аналізу табліцы, змешчанай ў практыкаванні 166. У выніку школьнікі ўзгадваюць, што ў гэтай склонавай форме, незалежна ад тыпу скланення, назоўнікі ўжываюцца з канчаткамі *-ах (-ях)*: *на дарогах, у галях, на верфях*.

У практыкаванні 167 патрабуецца перакласці сказы на беларускую мову. Мэтазгоднасць яго выканання тлумачыцца тым, што граматычныя памылкі пры ўжыванні назоўнікаў ў форме меснага склона множнага ліку, як правіла, дапускаюцца з-за ўплыву рускай мовы: *на вуліцам, на паркам* (правільна: *на вуліцах, на парках*).

На матэрыяле практыкавання 168 старшакласнікі працягваюць удасканалваць уменне правільна ўжываць назоўнікі ў формах множнага ліку, узнаўляюць веды аб правапісе галосных *e, ё, я* (*нядоўга, цяпла*), падоўжаных зычных (*на Палессі, мяккіх*), складаных слоў (*жаўтаватамутныя*) і інш.

Фарміраванню ўменняў знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннем марфалагічных нормаў пры ўжыванні назоўнікаў у множным ліку, будзе садзейнічаць практыкаванне 169.

Нормы ўжывання прыметнікаў

Пры навучанні нормам ўжывання прыметнікаў асноўную ўвагу неабходна звярнуць на поўныя і кароткія прыметнікі, ступені параўнання прыметнікаў і на прыналежныя прыметнікі.

Поўныя і кароткія формы прыметнікаў

Мэты: узнавіць веды пра поўныя і кароткія прыметнікі, іх граматычныя асаблівасці; засяродзіць увагу на асаблівасцях ужывання кароткай формы прыметнікаў у сучаснай беларускай мове.

Для актуалізацыі ведаў пра поўныя і кароткія формы прыметнікаў можна прапанаваць школьнікам выказаць наступнае практыкаванне:

Прачытайце сказы, растлумачце сэнс прыказак. Запішыце. Знайдзіце прыметнікі, надкрэсліце іх як члены сказа, абазначце канчаткі.

1. *На чужой старане і вясна не красна.* 2. *Не той харош, хто з твару прыгож, а той харош, хто за справы гош.* 3. *Багаты брат беднаму не рад.* 4. *Як ем, то глух і нем.* 5. *Калі ты худ, то не лезь да паню на кут.* 6. *Хоць і ростам невялік, ды рука з гудавік.* 7. *Восень цёплая, з дажджамі – вясковец з грыбамі.*

У выніку аналізу і супастаўлення поўнай і кароткай формаў прыметнікаў вучні павінны ўспомніць, што поўныя прыметнікі скланяюцца, у сказе бываюць азначэннем і выказнікам. Кароткія прыметнікі не скланяюцца, у сказе выступаюць толькі ў ролі выказніка. Мэтазгодна ўзгадаць таксама, з якімі канчаткамі ўжываюцца поўныя прыметнікі ў назоўным склоне адзіночнага і множнага ліку і якія канчаткі маюць кароткія прыметнікі.

Пасля гэтага ўвагу адзінаццацікласнікаў неабходна засяродзіць на ўжыванні поўнай і кароткай формаў прыметнікаў у сучаснай беларускай мове. Гэта можна зрабіць за дапамогай практыкавання 170. У выніку перакладу тэксту з рускай мовы на беларускую вучні павінны ўсвядоміць, што, у адрозненне ад рускай мовы, дзе поўныя і кароткія формы якасных прыметнікаў могуць ужывацца ў якасці выказніка паралельна (*человек спокоен – человек спокойный, он незмоционален – он незмоциональный*), у беларускай мове ўжыванне кароткіх прыметнікаў абмежаванае: яны сустракаюцца пераважна ў мастацкім стылі, частей у вершаваных творах, дзе іх выкарыстанне абумоўлена рыфмай і рытмам.

Ступені параўнання якасных прыметнікаў

Мэты: актуалізаваць веды пра ўтварэнне ступеней параўнання якасных прыметнікаў; удасканаліць уменне правільна ўтвараць і ўжываць у маўленні формы ступеней параўнання якасных прыметнікаў, адрозніваць нарматыўныя формы ад ненарматыўных.

Вывучэнне тэмы “Ступені параўнання якасных прыметнікаў” з пункту гледжання засваення адзінаццацікласнікамі марфалагічных нормаў можна пачаць з аналізу табліц, змешчаных у практыкаванні 171. Працуючы з табліцамі, старшакласнікі ўспомняць, што якасныя прыметнікі маюць дзве ступені параўнання, узгадаюць, як утвараюцца простая і складаная формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання.

З мэтай папярэджання граматычных памылак, абумоўленых няправільным утварэннем ступеней параўнання прыметнікаў, пажадана звярнуць увагу і на тое, што ў беларускай мове ёсць якасныя прыметнікі, якія ўтвараюць толькі складаную форму вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання, напрыклад: *марозны – больш марозны, найбольш марозны*. Некаторыя якасныя прыметнікі ўвогуле не маюць ступеней параўнання, напрыклад: *вараны, залацісты, вусаты, калма, чорнабровы* і інш.

Для фарміравання ўмення правільна ўтвараць ступені параўнання якасных прыметнікаў, а таксама вызначаць прыметнікі гэтага лексіка-граматычнага разраду, якія не маюць ступеней параўнання, можна выкарыстаць практыкаванне 172.

На наступным этапе вывучэння тэмы ўвагу старшакласнікаў мэтазгодна засяродзіць на адрозненнях у рускай і беларускай мовах: адпаведнікамі рускім прыметнікам *мудрее, светлее, выше* і г. д. (простая сравнительная степень) з’яўляюцца ў беларускай мове формы *мудрэйшы, святлейшы, вышэйшы* і г. д. Ужыванне ў беларускай літаратурнай мове формаў тыпу *мацней, болей, ярчэй* як прыметнікаў – парушэнне граматычнай нормы.

Вучням таксама трэба нагадаць, што ў беларускай мове для абазначэння гранічнай мяжы (самай высокай ці самай нізкай) якасці прадмета без параўнання з якасцю іншых прадметаў выкарыстоўваюцца формы найвышэйшай ступені параўнання: *найлепшая ў свеце* (а не *лепшая ў свеце*), *наймацнейшая каманда* (а не *мацнейшая каманда*), *самае старажытнае пасяленне*. Ужыванне простага формы найвышэйшай ступені параўнання без прыстаўкі *най-* (па аналогіі з рускай мовай: *сильнейшая команда, древнейшее поселение*) з’яўляецца граматычнай памылкай.

Фарміраванню ўменняў захоўваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні ступеней параўнання прыметнікаў будуць садзейнічаць практыкаванні 173, 174.

Прыналежаць прыметнікі

Мэты: узнавіць веды пра прыналежныя прыметнікі, іх значэнне, утварэнне, граматычныя асаблівасці; удасканаліць уменні правільна ўтвараць прыналежныя прыметнікі.

Вывучэнне тэмы “Прыналежныя прыметнікі” з пункту гледжання засваення вучнямі нормаў беларускай літаратурнай мовы можна пачаць з працы над практыкаваннем 175. У выніку адзінаццацікласнікі павінны ўспомніць, што прыналежныя прыметнікі, якія абазначаюць прыналежнасць прадмета канкрэтнай асобе, утвараюцца ад асабовых назоўнікаў: ад назоўнікаў мужчынскага роду – пры дапамозе суфіксаў – *-оў (-аў), -ёў (-еў)*: *Антонаў дом, Міхасёў сад*; ад назоўнікаў жаночага роду – пры дапамозе суфіксаў – *-ін (-ын)*: *Надзін сшытак, Машын дзённік*.

Абавязкова трэба нагадаць школьнікам і пра тое, што такія прыметнікі ў назоўным і вінавальным склонах пры назоўніках ніякага і жаночага роду ўжываюцца ў кароткай форме: *бацькава куртка, братаву лодку, бабуліна паліто, Наташыну сяброўку*.

Далейшае асэнсаванне тэмы, удасканаленне ўменняў захоўваць марфалагічныя нормы пры ўтварэнні і ўжыванні прыналежных прыметнікаў адбываецца пры выкананні практыкаванняў 176, 177. У час праверкі практыкавання 177 увагу школьнікаў абавязкова трэба засяродзіць на адрозненнях ва ўтварэнні прыналежных прыметнікаў у рускай і беларускай мовах.

Нормы ўжывання лічэбнікаў

Мэты: узнавіць веды пра скланенне колькасных і парадкавых лічэбнікаў, спалучальнасць зборных лічэбнікаў; удасканаліць уменні правільна ўтвараць склонавыя формы лічэбнікаў, не дапускаць граматычных памылак пры ўжыванні лічэбнікаў у маўленні.

Засваенне нормаў скланення лічэбнікаў мэтазгодна пачаць з актуалізацыі ведаў вучняў пра ўтварэнне склонавых формаў гэтай часціны мовы. Для ўзнаўлення тэарэтычных ведаў адзінаццацікласнікаў можна выкарыстаць адпаведныя лінгвістычныя матэрыялы вучэбнага дапаможніка, а пры неабходнасці і праскланяць пэўныя лічэбнікі. Удасканаленне ўменняў не дапускаць граматычных памылак пры ўтварэнні склонавых формаў лічэбнікаў адбываецца пры выкананні практыкавання 178. Скланяючы колькасна-іменныя спалучэнні, старшакласнікі ўсведамляюць, што ў састаўных колькасных лічэбніках змяняецца кожнае слова: *трыста дваццаць адзін вучань, трохсот дваццаці аднаго вучня, тромстам дваццаці аднаму вучню* і г. д. Пры скланенні ж парадкавых лічэбнікаў змяняецца толькі апошняе слова: *тысяча дзевяцьсот семдзсят дзвяты год, тысяча дзевяцьсот семдзсят дзвятага года* і г. д.

Каб не памыляцца ў час выканання практыкавання 179, школьнікі спачатку павінны вызначыць, форму якога лічэбніка неабходна ўтвараць: колькаснага ці парадкавага, а ўжо затым запісаць лічэбнік ў

патрэбным склоне. Адзінаццацікласнікі павінны таксама памятаць, што лічэбнік *два* мае родавыя формы: *сарака двум вучням, сарака дзвюм вучаніцам*; а ў лічэбніках, якія заканчваюцца на *–тысячны, мільённы, –мільярдны*, змяняецца толькі апошняя частка.

Практыкаванне 180 дазваляе спалучаць працу па засваенні марфалагічных нормаў з удасканаленнем арфаграфічных уменняў школьнікаў. Пры яго выкананні ўвагу вучняў мэтазгодна звярнуць на скланенне дробавых лічэбнікаў.

Развіццю ўменняў знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі, звязаныя з ўжываннем лічэбнікаў, будзе садзейнічаць практыкаванне 181.

Вывучэнне тэмы “Спалучальнасць зборных лічэбнікаў” мэтазгодна пачаць з узнаўлення ведаў школьнікаў пра зборныя лічэбнікі. У працэсе параўнання слоў *два – двое, тры – трое* і інш. вучні ўспомняць, што зборныя лічэбнікі абазначаюць пэўную колькасць прадметаў як адно цэлае. Калі яны ўтвораны ад слоў *два – дзесяць*, то ў маўленні ўжываюцца дастаткова часта, калі ж ад іншых колькасных лічэбнікаў, то надзвычай рэдка.

Затым школьнікі павінны ўспомніць з якімі займеннікамі і назоўнікамі спалучаюцца зборныя лічэбнікі.

Працу над тэмай можна арганізоўваць па-рознаму з улікам пазнавальных здольнасцей канкрэтнага класа. Напрыклад, можна спачатку, выкарыстоўваючы розныя метады навучання, пазнаёміць вучняў з тэарэтычным матэрыялам, змешчаным ў вучэбным дапаможніку, а затым прапанаваць выканаць практыкаванне 183. Ці, абапіраючыся на тэарэтычны матэрыял, выканаць практыкаванне 182, зрабіць вывад, якія словы спалучаюцца з лічэбнікамі *двое, трое*.

Практыкаванне 183 будзе садзейнічаць фарміраванню ўменняў не дапускаць граматычных памылак пры ўжыванні зборных лічэбнікаў. У час рэдагавання сказаў асаблівую ўвагу трэба надаць ўжыванню лічэбнікаў *абедва, абедзве* і *абое*.

Нормы ўжывання займеннікаў

Мэты: актуалізаваць веды пра некаторыя марфалагічныя асаблівасці займеннікаў; удасканаліць уменні ўжываць займеннікі розных разрадаў у адпаведнасці з марфалагічнымі нормаў.

Засваенне нормаў ўжывання займеннікаў магчымае пры ўмове, калі вучні ведаюць пэўныя марфалагічныя асаблівасці гэтай часціны мовы. Актуалізаваць неабходныя веды старшакласнікаў можны ў працэсе знаёмства з тэарэтычным матэрыялам вучэбнага дапаможніка. Пасля гэтага з мэтай асэнсавання тэарэтычных звестак, удасканалення ўменняў школьнікаў захоўваць марфалагічныя нормы пры ўтварэнні склонавых формаў займеннікаў можна выканаць практыкаванне 184. Для таго каб папярэдзіць магчымыя граматычныя памылкі, вучні могуць у працэсе перапісвання

сказаў звяртацца да адпаведнага тэрэтычнага матэрыялу, які ёсць у кнізе. Напрыклад, каб не памыліцца пры ўтварэнні формы роднага склону займенніка *сам* (першы сказ), старшакласнікі павінны звярнуцца да чацвёртага пункта правіла, у якім сказана, што азначальны займеннік *сам* ва ўскосных склонах ужываецца з націскным канчаткам: *само́га*. Пры выкананні гэтага практыкавання адбываецца таксама ўдасканаленне арфаграфічных навыкаў школьнікаў, развіваецца ўменне рабіць марфалагічны разбор займеннікаў.

Фарміраванне ўменняў адрозніваць правільнае маўленне ад няправільнага, знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннем нормаў ужывання займеннікаў, адбываецца на матэрыяле практыкавання 185.

Нормы ўжывання дзеясловаў

Мэты: актуалізаваць веды пра асабовыя канчаткі дзеясловаў I і II спражэнняў; развіваць уменне правільна ўзвагаць формы дзеясловаў, адрозніваць нарматыўныя формы ад ненарматыўных.

З пункту гледжання захавання марфалагічных нормаў пры ўжыванні дзеясловаў асаблівую ўвагу неабходна звярнуць на асабовыя канчаткі гэтай часціны мовы. Для актуалізацыі ведаў школьнікаў можна выкарыстаць наступныя табліцы:

Асабовыя канчаткі дзеясловаў I спражэння

Ас оба	Адзіночны лік	Множны лік
1-я	-у (-ю)	-ём (-ем, -ом, -ам)
2-я	-еш (-эш, -еш)	-еце (-яце, -аце)
3-я	-е (-э, -а)	-уць (-юць)

Асабовыя канчаткі дзеясловаў II спражэння

Ас оба	Адзіночны лік	Множны лік
1-я	-у (-ю)	-ім (-ым)
2-я	-іш (-ыш)	-іце (-ыце)
3-я	-іць (-ыць)	-аць (-яць)

У час праца з табліцамі асноўную ўвагу вучняў неабходна засяродзіць на формах 1-й і 2-й асобы множнага ліку дзеясловаў I-га спражэння. Старшакласнікі павінны запомніць, што пры ўтварэнні формаў 1-й асобы множнага ліку дзеясловаў I-га спражэння канчаткі **-ом**, **-ём** ужываюцца пад націскам, канчаткі **-ам**, **-ем** – не пад націскам: *беражóm*, *вязём*, *пішам*, *малюём*. У формах 2-й асобы множнага ліку дзеясловаў пад націскам ужываюцца канчаткі **-аце**, **-яце**, не пад націскам — **-аце**, **-еце**: *сечаце́*, *ідзяце́*, *кажаце*, *зберага́еце*.

Для ўдасканалення ўмення правільна ўтвараць формы дзеясловаў 2-й асобы множнага ліку можна прапанаваць практыкаванне 186.

Марфалагічны разбор дзеясловаў, які прапануецца ў якасці дадатковага задання, будзе садзейнічаць узнаўленню ведаў адзінаццацікласнікаў пра марфалагічныя прыметы і сінтаксічную ролю гэтай часціны мовы.

Развіццё ўменняў адрозніваць нарматыўныя формы дзеясловаў ад ненарматыўных адбываецца ў час выканання практыкавання 187 на рэдагаванне сказаў з граматычнымі памылкамі.

На наступным этапе вывучэння тэмы старшакласнікам трэба паведаміць пра тое, што, каб не дапускаць у маўленні граматычных памылак, неабходна адрозніваць канчаткі дзеясловаў абвеснага і загаднага ладу: формы 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу ўжываюцца з канчаткамі *-ем (-эм, -ам), -ім (-ым)*; адны з гэтых формаў спецыфічныя для загаднага ладу: *хадзем, бярем, нясем* і інш., другія супадаюць з формамі будучага простага часу абвеснага ладу: *сходзім, напішам, паедзем* і інш.

Для фарміравання ўмення правільна ўтвараць формы дзеясловаў абвеснага і загаднага ладу можна прапанаваць практыкаванне 186.

Нормы ўжывання прыслоўяў

Мэты: узнавіць веды пра ўтварэнне ступеней параўнання прыслоўяў; удасканаліць уменне ўтвараць формы ступеней параўнання прыслоўяў, ужываць іх у маўленні ў адпаведнасці з марфалагічнымі нормамаі.

Пры навучанні нормамаі ўжывання прыслоўяў асноўную ўвагу школьнікаў неабходна засяродзіць на формах ступеней параўнання гэтай часціны мовы. Узнаўленню адпаведных тэарэтычных ведаў будзе садзейнічаць праца з табліцамаі, змешчанымі ў практыкаванні 288.

Можна паведаміць вучням і пра тое, што ў гутарковым і мастацкім стылях побач з формамі *лепш, горш, менш, больш* ужываюцца формы *лепей, горай, меней, болей*: *Рана ўстанеш – болей зробіш* (Прыказка).

Пасля гэтага вучням можна прапанаваць практыкаванне 190, у час выканання якога пажадана засяродзіць увагу на ўтварэнні простагаі формы вышэйшай ступені параўнання.

На матэрыяле практыкавання 191 працягваецца праца, накіраваная на ўсведамленне школьнікамаі ўтварэння формаў вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання прыслоўяў. Пры выкананні гэтага практыкавання таксама адбываецца бягучае паўтарэнне пэўных арфаграфічных нормаў, узнаўленне ведаў пра марфалагічныя прыметы і сінтаксічную ролю прыслоўя.

Перад тым, як даць заданне на рэдагаванне сказаў (практыкаванне 192), неабходна паведаміць старшакласнікам, што: 1) ужыванне ў маўленні канструкцый тыпу “больш смялей”, “менш цікавей”, “найбольш зручней”, “найменш эфектыўней” з’яўляецца парушэннем літаратурнай нормы (правільна: *больш смела, менш цікава, найбольш зручна, найменш эфектыўна*); 2) у беларускай мове ёсць прыслоўі, якія не ўтвараюць простых

формаў ступеней параўнання, напрыклад: *зразумела, сярдзіта, балюча, слізка* і інш.

Апошнім урокам па тэме “Марфалагічныя нормы” павінен стаць **урок паўтарэння і сістэматызацыі вывучанага**, на якім можна выкарыстаць пытанні і заданні, змешчаныя на старонцы 123 вучэбнага дапаможніка.

Адзінаццацікласнікам можна прапанаваць і працу ў групах. Сутнасць гэтай працы такая: вучні павінны прааналізаваць тэарэтычны матэрыял вучэбнага дапаможніка па тэме “Марфалагічныя нормы”, прыклады з практыкаванняў, у якіх прапануецца знайсці і выправіць граматычныя памылкі, і скласці абагульняючыя табліцы па наступных тэмах: 1. Асноўныя граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннямі нормаў ужывання назоўнікаў. 2. Асноўныя граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннямі нормаў ужывання прыметнікаў. 3. Асноўныя граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннямі нормаў ужывання лічэбнікаў. 4. Асноўныя граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннямі нормаў ужывання займеннікаў. 5. Асноўныя граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннямі нормаў ужывання дзеясловаў. 6. Асноўныя граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннямі нормаў ужывання прыслоўяў.

Прыкладная форма табліцы можа быць наступнай:

Від памылкі	Прыклады	Правільны варыянт

Акрамя таго, вучням можна за адзін-два тыдні да правядзення гэтага ўрока даць заданне паслухаць беларускамоўныя перадачы радыё і тэлебачання, прааналізаваць свае раней напісаныя творчыя працы, запісаць сказы, у якіх ёсць парушэнні марфалагічных нормаў, і адрэдагаваць іх. Настаўнік і сам можа правесці падобныя назіранні, запісаць выказванні з граматычнымі памылкамі і прапанаваць іх вучням для рэдагавання. Напрыклад: 1. *Стартуе самы маладзёжны праект “Адкрытая пляцоўка”* (Р¹). 2. *Ён быў не толькі сведкай, але і ўдзельнікам тых падзей.* (Р.) 3. *Сёння ў паўднёвай частке атлантычнага цыклона захоўвалася цёплае надвор’е.* (Р.) 4. *Лісіця пачынаюць жаўцець.* (С.) 5. *Надыходзе восень.* (С.) 6. *Дні становяцца ўсё карочэ і карочэ.* (С.)

ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ

Дакладнасць і лагічнасць маўлення

Мэты: узнавіць і паглыбіць веды пра дакладнасць і лагічнасць як камунікатыўныя якасці маўлення; даць уяўленне аб прычынах парушэння дакладнасці маўлення, правілах лагічнасці маўлення; пазнаёміць з найбольш

¹ Р – радыёперадача, С – вучнёўскае сачыненне.

частотнымі маўленчымі памылкамі; развіваць уменне захоўваць у маўленні лексічныя нормы, правільна выкарыстоўваць фразеалагізмы ў пэўным кантэксце, карыстацца моўнымі сродкамі, якія забяспечваюць лагічнасць маўлення.

Вывучэнне тэмы можна пачаць з аналізу сказаў, у якіх ёсць парушэнні лексічных нормаў (маўленчыя памылкі). Напрыклад: 1. *Вучні ўручылі ветэранам вайны памятныя сувеніры.* 2. *Мне найбольш падабаецца лета і ранішняя восень.* 3. *Толькі праз тры дні пасля аперацыі хворы пачаў адкрываць вочы.* 4. *Пажылы зубр павольна ішоў да агароджы вальеры.*

У выніку школьнікі пераканаюцца ў практычнай значнасці вывучаемага матэрыялу, а таксама атрымаюць першаснае ўяўленне пра **дакладнасць маўлення** і прычыны, якія прыводзяць да яго парушэння.

Затым вучням можна паведаміць, што дакладнасць маўлення – гэта камунікатыўная якасць маўлення, якая патрабуе адэкватнасці выказвання прадмету (з’яве) рэчаіснасці. Для таго каб маўленне было дакладным, неабходна добра ведаць тое, пра што гаворыш, а таксама разумець семантыку слоў, улічваць іх мнагазначнасць, умела выбіраць неабходнае слова з сінанімічнага рада, размяжоўваць паронімы і інш.

Дакладнасць маўлення найчасцей парушаецца ў выніку фактычных памылак і парушэння лексічных і фразеалагічных нормаў. Азнаямленне старшакласнікаў з маўленчымі памылкамі, выкліканымі парушэннямі лексічных і фразеалагічных нормаў можна правесці практычным шляхам, аналізуючы адпаведны матэрыял вучэбнага дапаможніка ці наступную тابلіцу:

Маўленчыя памылкі		
Прыклад памылкі	Прычына памылкі	Правільны варыянт
1. <i>Чацвёртая дэкада ліпеня была вельмі цёплай.</i>	Невяданне лексічнага значэння слова	<i>Апошняя дэкада ліпеня была вельмі цёплай.</i>
2. <i>Андрэй валодаў аўтарытэтам сярод аднакласнікаў.</i>	Парушэнне спалучальнасці слоў	<i>Андрэй меў аўтарытэт сярод аднакласнікаў.</i>
3. <i>Стомленыя і галодныя, байцы ціха крочылі па лясной сцяжыніцы.</i>	Неўдалае выкарыстанне аднаго з сінанімаў	<i>Стомленыя і галодныя, байцы ціха ішлі па лясной сцяжыніцы.</i>
4. <i>Зямля тут была гліняная, часта сустракалася каменне.</i>	Неадрозненне паронімаў	<i>Зямля тут была гліністая, часта сустракалася каменне.</i>
5. <i>У мясцовым хоры спявалі як пажылыя мужчыны, так і маладыя юнакі.</i>	Ужыванне лішняга слова	<i>У мясцовым хоры спявалі як пажылыя мужчыны, так і юнакі.</i>
6. <i>На выставе экспанаваліся кнігі славутага пісьменніка і мясціны, дзе ён бываў.</i>	Пропуск неабходнага слова	<i>На выставе экспанаваліся кнігі славутага пісьменніка і фотаздымкі мясцін, дзе ён бываў.</i>
7. <i>Выкладчык прапанаваў студэнту прачытаць свой даклад.</i>	Неўдалае ўжыванне займенніка	<i>Выкладчык прапанаваў, каб студэнт прачытаў свой даклад.</i>
8. <i>Студэнты праслухалі</i>	Двухсэнсўнасць выказвання	<i>Студэнты ўважліва</i>

<i>лекцыю па ахове працы.</i>	абумоўленая няўдалым выкарыстаннем мнагазначнага слова (ці аманімаў).	<i>праслухалі лекцыю па ахове працы.</i>
<i>9. Пётр Ждановіч – наш блізкі родзіч, сёмая вада на кісялі.</i>	Няведанне значэння фразеалагізма.	<i>Пётр Ждановіч – наш далёкі родзіч, сёмая вада на кісялі.</i>

Далейшае асэнсаванне тэмы адбываецца на матэрыяле практыкавання 270. Перад выкананнем практыкавання 271 варта нагадаць вучням, што для дакладнай перадачы зместу рускамоўных сказаў па-беларуску неабходна ведаць лексічнае значэнне фразеалагізмаў у адной і другой мове, умець супаставіць блізкія па значэнні словы, знайсці ў іх агульнае і выявіць адценні падобных па семантыцы слоў.

Наступная камунікатыўная якасць маўлення, з якой знаёмяцца адзінаццацікласнікі, – **лагічнасць**. Маўленне з’яўляецца лагічным, калі сэнсавыя сувязі паміж яго асноўнымі кампанентамі (словамі, сказамаі і інш.) адпавядаюць законам логікі, законам мыслення. Лагічнасць маўлення звязана ў першую чаргу з сінтаксічнай арганізацыяй выказвання, залежыць ад правільнай пабудовы сказаў і тэксту ў цэлым.

Фарміраванню ўменняў будаваць выказванне ў лагічнай паслядоўнасці будзе садзейнічаць практыкаванне 272, перад выкананнем якога мэтазгодна ўзнавіць веды школьнікаў пра структуру тэксту-апавядання. Далейшае асэнсаванне тэмы адбываецца на матэрыяле практыкавання 273. Пры яго выкананні старшакласнікі могуць зяртацца да табліцы, у якой пералічаны прычыны парушэння дакладчасці маўлення.

Чысціня маўлення

Мэты: узнавіць і паглыбіць веды пра чысціню як камунікатыўную якасць маўлення; развіваць уменне выкарыстоўваць моўныя сродкі ў адпаведнасці з літаратурнымі нормамаі, пазбягаць моўных адзінак, якія знаходзяцца за межамі літаратурнай мовы.

Тэма “Чысціня маўлення” не з’яўляецца для старшакласнікаў новай. Веды, неабходныя для яе засваення, школьнікі атрымалі ў папярэдніх класах пры вывучэнні функцыянальных стыляў маўлення, таму азнаямленне з вучэбным матэрыялам можна правесці індуктыўным шляхам праз супастаўленне двух тэкстаў, напрыклад тых, якія змешчаны ў практыкаваннях 274, 275. У выніку адзінаццацікласнікі зробіць вывад, што чыстым можна лічыць такое маўленне, у якім адсутнічаюць моўныя сродкі, неўласцівыя літаратурнай мове, а таксама беспадстаўна ўжытыя моўныя сродкі.

Гэтая якасць маўлення непарыўна звязаная з правільнасцю, асноўваецца на ёй, таму што толькі строгае захаванне моўных нормаў забяспечвае чысціню маўлення.

На матэрыяле практыкаванняў 276, 277 вучні ўсведамляюць, што ў мастацкіх тэкстах могуць выкарыстоўвацца ўсе сродкі нацыянальнай мовы, у

тым ліку дыялектнай словы, прафесіяналізмы і інш. Але іх ўжыванне павінна быць стылістычна апраўдана, падпарадкавацца аўтарскай задуме.

Практыкаванне 278 можна прапанаваць у якасці дамашняга задання.

Багацце маўлення

Мэты: узнавіць і паглыбіць веды пра багацце як камунікатыўную якасць маўлення; развіваць уменне карыстацца слоўнікавым багаццем беларускай літаратурнай мовы, разнастайнымі марфалагічнымі формамі і сінтаксічнымі канструкцыямі.

Вывучэнне тэмы можна пачаць з азнаямлення з тэарэтычным матэрыялам, змешчаным на старонцы 214 і ў практыкаванні 179.

Дадаткова вучням можна паведаміць, што багацце маўлення вызначаецца не толькі колькаснымі паказальнікамі слоўніка, але і яго семантычнай насычанасцю, шырокай разгалінаванасцю значэнняў слоў. Вядома, што большасць слоў у беларускай мове малазначныя. Дзякуючы гэтаму дасягаецца значная эканомія ў выкарыстанні моўных сродкаў, таму што адно і тое ж слова ў розных кантэкстах можа мець розныя значэнні. Таму засваенне новых значэнняў ужо вядомых слоў з'яўляецца не менш важным, чым засваенне новых слоў, яно таксама садзейнічае ўзбагачэнню маўлення.

Значна ўзбагачае маўленне і ўменне карыстацца словаўтваральнымі магчымасцямі мовы. Словаўтваральныя афіксы надаюць словам розныя сэнсавыя і эмацыянальныя адценні: *вечер, ветрык, вятрыска* і інш.

Асноўнымі крыніцамі маўленняга багацця на граматычным узроўні з'яўляецца сінанімія і варыянтнасць марфалагічных формаў і сінтаксічных канструкцый: *дом з цэглы – цагляны дом; Пачалося лета – узрасла колькасць турыстаў. – Колькасць турыстаў узрасла, таму што пачалося лета. – Паколькі пачалося лета, узрасла колькасць турыстаў.*

Больш глыбокаму ўсведамленню вучнямі багацця як камунікатыўнай якасці маўлення будзе садзейнічаць выкананне практыкаванняў 280, 281, апошняе з якіх можна прапанаваць у якасці дамашняга задання.

Выразнасць маўлення

Мэты: узнавіць і паглыбіць веды пра выразнасць як камунікатыўную якасць маўлення, сродкі надання маўленню выразнасці; развіваць уменне аналізаваць тэкст з пункту гледжання наяўнасці ў ім моўных сродкаў, з дапамогай якіх дасягаецца выразнасць маўлення.

Пэўныя веды, неабходныя для засваення тэмы “Выразнасць маўлення”, вучні атрымалі ў папярэдніх класах, калі вивучалі лексікалогію, стылістыку, знаёміліся з моўнымі сродкамі, характэрнымі для пэўнага функцыянальнага стылю маўлення, і інш., а таксама на ўроках беларускай літаратуры. Вывучэнне тэмы ў адзінаццатым класе мэтазгодна пачаць з азнаямлення з тэарэтычным матэрыялам, які змешчаны ў дапаможніку. Таксама вучням можна паведаміць, што выразнасць маўлення можа дасягацца з дапамогай

моўных адзінак розных узроўняў. Напрыклад, гукавая выразнасць паэтычнага маўлення дасягаецца з дапамогай яго асобай рытмічнай арганізацыі, якая выяўляецца ў раўнамерным паўтарэнні націскных і ненаціскных складоў, стоп, строф, аднолькавых або блізкіх па вымаўленні гукаў і інш. Выразнасць маўленню надаюць таксама мэтазгодна ўжытыя стылёва афарбаваныя словы, сінонімы, антонімы, фразеалагізмы і інш. Значна ўзмацняюць выразнасць маўлення трыпы: метафара, эпітэт, параўненне, перыфраза і інш.

Паколькі ў папярэдніх класах школьнікі вивучалі сродкі выразнасці пераважна пісьмовага маўлення, у адзінаццатым класе асноўную ўвагу пажадана ўдзяліць сродкам выразнасці, характэрным менавіта для вуснага маўлення, таму што яно дамінуе ў моўнай практыцы чалавека.

Пачаць працу можна з выканання практыкаванняў 282 і 283, на матэрыяле якіх адзінаццацікласнікі ўсведамляюць, што сродкам выразнасці ў вусным маўленні з'яўляецца інтанацыя, тон (у першым значэнні гэтых слоў). Пры чытанні ўголос сказаў, змешчаных ў практыкаванні 283, старшакласнікі павінны правільна перадаць пачуцці тых, каму належаць выказванні, а таксама вызначыць, якія моўныя сродкі выкарыстоўваў Іван Мележ, каб у пісьмовым тэксце ўказаць на тое, з якім тонам неабходна вымаўляць гэтыя выказванні.

Знаёмства з тэарэтычным матэрыялам, змешчаным на старонцы 216, і выкананне практыкаванняў 284-286 дазволіць адзінаццацікласнікам усвядоміць, што выбар тону выказвання абумоўлены адносінамі аўтара выказвання да таго, пра што ідзе гаворка. Таму пра адно і тое ж можна сказаць розным тонам у залежнасці ад таго, як ты да гэтага ставішся, і адпаведна выкліць розную рэакцыю слухачоў. Урывак з рамана Івана Мележа “Людзі на балце”, змешчаны ў практыкаванні 286, можна прапанаваць выразна прачытаць па ролях, правільна выбіраючы тон выказванняў Яўхіма і Ганны.

Працуючы над практыкаваннем 287, вучні вызначаюць, што тут слова *тон* ужываецца ў другім значэнні – ‘вышыня голасу чалавека’, а змена вышыні голасу таксама з'яўляецца адным са сродкаў надання выразнасці вуснаму маўленню.

У інтанаванні вусных выказванняў вялікую ролю адыгрывае і лагічны націск, і гэта вучні ўсведамляюць пры выкананні практыкавання 288 і знаёмстве з тэарэтычным матэрыялам, змешчаным на старонцы 218. У пісьмовых тэкстах для выдзялення слоў з мэтай надання ім большага значэння можа выкарыстоўвацца інверсія, і гэта старшакласнікі бачаць пры выкананні практыкавання 289.

Яшчэ адзін сродак выразнасці вуснага маўлення – тэмбр голасу. Пры перакладзе на беларускую мову тэксту практыкавання 290 адзінаццацікласнікі адначасова засвойваюць неабходны тэарэтычны матэрыял, а пры выкананні практыкавання 291 бачаць, якія сродкі можна выкарыстаць у пісьмовым маўленні, каб апісаць тэмбр голасу чалавека. Можна прапанаваць школьнікам вызначыць, тэмбр маўлення каго з іх

найбольш падыходзіць для таго, каб агучыць простую мову ў сказах 2–5 практыкавання 291.

Да сродкаў, якія надаюць выразнасць вуснаму маўленню, адносіцца і гучнасць голасу. На матэрыяле практыкавання 292 вучні пераконваюцца, што, надаючы свайму голасу пэўную гучнасць, трэба ўлічваць сітуацыю зносін.

Важную ролю ва ўспрыманні вуснага маўлення адыгрывае яго тэмп – хуткасць, з якой той, хто гаворыць, вымаўляе словы, сказы, наяўнасць і даўжыня паўз і г. д. Звычайна тэмп маўлення складае 120–130 слоў у мінуту. Паназіраць за тым, як тэмп маўлення ўплывае на яго выразнасць, вучні могуць пры выкананні практыкавання 293.

Практыкаванне 294 мае комплексны характар. Выконваючы яго, вучні павінны не толькі выразна прачытаць тэкст, надаючы свайму голасу неабходныя тэмп, тон і гучнасць маўлення, але і знайсці тыя моўныя сродкі, з дапамогай якіх Іван Мележ указвае на якасці вуснага маўлення ў пісьмовым тэксце.

Пры выкананні практыкавання 295 адбываецца актуалізацыя ведаў, засвоеных школьнікамі пры вывучэнні мастацкага стылю, а таксама на ўроках беларускай літаратуры. Старшакласнікі ўдасканальваюць уменні знаходзіць у тэксце эпітэты, метафры, параўнанні і іншыя сродкі выразнасці, уласцівыя як пісьмоваму, так і вуснаму маўленню.

Практыкаванне 296 мае на мэце комплексны аналіз тэксту з мэтай вызначэння розных сродкаў выразнасці, якія ў ім выкарыстоўваюцца.

Дарэчнасць маўлення

Мэты: узнавіць і падчыбіць веды пра дарэчнасць як камунікатыўную якасць маўлення; развіваць уменне будаваць сваё маўленне ў адпаведнасці з мэтамі і абставінамі зносін.

Вывучэнне тэмы “Дарэчнасць маўлення” мэтазгодна пачаць з чытання тэарэтычнага матэрыялу, змешчанага на старонцы 222, і выканання практыкавання 297. Вучні павінны зразумець, што маўленне лічыцца дарэчным тады, калі ажыццяўляецца з улікам месца, часу, мэты і ўмоў зносін, а выкарыстання ў ім моўныя сродкі адпавядаюць стылю і жанру маўлення.

Пасля гэтага школьнікам прапануецца выканаць практыкаванне 298. Прааналізаваўшы тэкст, адзінаццацікласнікі павінны вызначыць, што ён публіцыстычнага стылю, таму яго выкарыстанне будзе дарэчы ў сферы грамадскіх зносін не толькі для перадачы пэўнай інфармацыі, але і для адначасовага ўздзеяння на яе атрымальніка.

Практыкаванне 299 пажадана прапанаваць у якасці дамашняга задання.

На ўроку **абгульнення і сістэматызацыі** па раздзеле “Якасці маўлення” вучні выступаюць са сваімі выказваннямі, пры ацэнцы якіх улічваюцца ўсе вывучаныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня, багацце, выразнасць, дарэчнасць.